

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

YETTI VODIY SAYRI

Zulayho Rahmonova

*filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
katta ilmiy xodim*

Annotatsiya: *Ma’naviy valodat masalasi adabiyotning bosh maqsadidir. Nafs tarbiyasining esa turli ko‘rinishlari mavjud. Alisher Navoiy har bir asarida bu haqida to‘xtaladi va turli usuli arkonlarni ko‘rsatib beradi. Jumladan, “Lison ut-tayr” dostonida o‘zlikni anglash asrorlari yetti vodiy sayri orqali o‘ziga xos tarzda yoritilgan. Maqolada yetti vodiy haqiqatlarini yoritishga harakat qilindi.*

Kalit so‘zlar: *talab, istig‘no, ishq, ma’rifat, tavhid, fano, faqr, orif, oshiq, tavakkul, tavba.*

Alisher Navoiyning umr so‘ngida (1499-yil) ulviy nazar, orif qalb ila yozilgan dostoni. Mazkur asar imtihon dunyosida sayri jamol aylagan muallifning ubudiyatidan, ishq-u ma’rifatidan goh murid, goh murshid sifatida hasbi hol etgan ilhom mahsulidirki, zamondoshlari ham bunga iqror etishgan. Muarrix G‘iyosiddin Xondamir ham “Makorim ul-axloq” asarida Alisher Navoiyning ahli dilga qanchalar oshnoligi va ijtimoiy-siyosiy faoliyati ruhoni hayotidan uzoq etolmagani haqidagi qarashlarini ikki asari bilan dalillaydi. “Ulardan biri “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasi, yana biri esa “Farididdin Attorning “Mantiq ut tayr” asariga muqobil tarzda turkiy tilda she’riy yo‘l bilan bitilgan “Lison ut-tayr” (1499) risolasidir. Ushbu qutlug‘ asarda fano yo‘lidagi sayri suluk hamda Xudovand dargohiga yaqinlik maqomiga yetishish yo‘l-yo‘riqlari to‘g‘risida hikoya qilinadi”. Darhaqiqat, tasavvufdagi huzuri ilohiyya, zavq-u shavq, hol-u maqomlarni aks ettirib, xos-u xoslarga ma’naviy yo‘lchilik haqida bahs yurituvchi “Lison ut-tayr” visolga yetish usullarini ko‘rsatuvchi bir dastur ul-amaldir. Bu yo‘lchilik – ruh safari. Bu qush tili – ishq yo‘lidir. Abu Ali Ibn Sino va Abu Homid Muhammad G‘azzoliyning bir nomda, ya’ni “Risolat ut-tayr” asari, Shahobiddin Suhravardiyning “Risolai musammo ba safari Simurg” kabi asarlari bo‘lsa-da, N.:

Lek haq tavfiq bersa, men – gado,

Shayxning ruhig‘a aylab iqtido.

O‘yla qushlar-nutqini izhor etay,

Bulbulu to‘ti kibi g‘uftor etay.

Tengrining lutfu inoyat xonidin,

Ya’ni, ul Attorning do‘konidin, -

deya ta’kidlaganidek, ma’naviy piri, fors-tojik adabiyotining yirik vakili Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoniga tatabbu’dir. Bolaligida “Mantiq ut-tayr”ni yod olgan shoir ayni ma’naviy bir xazinaga to‘lgan yoshida unga munosib javob qaytaradi.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Ramziy-majoziy ishorat tilida yozilgan dostonning tarkibiy tuzilishi muallifning maqsad-u maslagini yorqinroq ochib berishga xizmat qilgan. Doston an’anaviy hamd bobi bilan boshlanadi. “Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog‘larga taklif etdik. Ular uni ko‘tarishdan bosh tortdilar va undan qo‘rqdilar. Inson esa uni o‘z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o‘ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)” oyati, shuningdek, “*Kuntu kanzan xafiyyan fa xalaqtul* xalqa (Men yashirin bir xazina edim, bilinishni istadim va meni bilsinlar deya maxluqotni yaratdim) kabi qudsiy hadislarga ishora qilinib, Xoliq va xalq munosabatidan, ko‘ngilning sir-asroridan so‘z yuritadi. Arz-u samo, buyuk tog‘lar qo‘rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar. Inson tafakkur va tasavvur sohibi. Uning fikr qilish, xayol etish, tanlash imkoniyati bor. Biroq haqiqat yo‘li bitta – bu shariati Islom, bu ishq safaridir. Bu omonat bilan Inson Allohning yerdagi xalifasi bo‘ldi.

*Chun xaloyiqdin oni mumtoz etib,
«Kuntu kanzan» sirrig‘a hamroz etib.
Boshig‘a qo‘yub hidoyat tojini,
Qismati aylab sharaf me‘rojini.
Olam ichra andoq aylab muqtado,
Kim bo‘lub xayli malakka peshvo.*

Navoiy mazkur dostonida o‘zgacha bir uslubdan borgan. Aynan shu dostonda shoir shaxsiyati, uning ruhiy holati yorqinroq ko‘ringan. Hamd bobdan keyin kelgan munojot ham buni to‘la tasdiqlaydi. Munojot Navoiyning malomot holidan xabar beradi:

*Adlu ehsoningg‘a xos etgil meni,
Nafsi zolimdin xalos etgil meni.
...Qush tavajjuh aylasa uchmoq sari,
Tufroq etsa mayl ham tufroq sari.
...Boshima yetkur meni qo‘ymay hazin,
Onikim deb sen shafi‘ul-muzannibin.*

Nuh surasidagi: “Holbuki U zot sizlarni bosqichma-bosqich yaratdi-ku (Nuh: 71/14)!” oyatiga asoslanib, mutasavviflar Alloh insonni yetti darajada yaratgan, degan fikrni ilgari surishadi. Shu tarzda tasavvufda **atvori sab’** – yetti maqom: *nafs, qalb, ruh, sir, sirrus-sir, xafi, axfo* tushunchalari paydo bo‘lgan. Bu yo‘lda yetti vodiy, yetti to‘siq, yetti qasr, yetti bosqich, yetti qadam yoxud yetti sir bor. “Lison ut-tayr”dagi yetti vodiy ham ana shunga bir ishoradir. Qalb xastaligiga davo izlab qilingan safar juda qattiq va uzoq bo‘lishiga qaramay, komil murshid tajribasi bilan yetti vodiy:

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

talab, ishq, ma’rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va *fanoga* ajratilib, sayri sulukda izchillik va yengillik hosil qilingan. Bu yetti vodiy bosib o‘tilgach, qalbdan shu qadar soflik va tiniqlik hosil bo‘ladiki, ularda Lavh ul-mahfuz inadi. Ammo vodiylarning har biri qanchalik yaqin yoki uzoqligini hech kim bilmaydi. Avvalo, so‘ng manzildan o‘tib ketganlardan hech kim qaytmadi va eng asosiysi, bu yo‘lchilikda Haq va yo‘lovchi o‘rtasida sir muhimdir. Shuningdek, Haqqa borish yo‘llari insonlar nafasi yanglig‘. Bunda har bir kishining iqtidor va irodasi o‘ziga xosdir.

Tariqatda Rasululloh s.a.v. vorisi o‘laroq yo‘l bosiladi. Aslida o‘zlikni anglash yetti, Ibn Sinoning “Risalat u-tayr” kabi asarlarida esa sakkiz manzil deya belgilanishi ham Muhammad s.a.v.ning me’rojidagi sayriga asoslanadi. Me’roj payg‘ambarimiz s.a.v.ning Alloh taolo huzuriga ko‘tarilishi. Tariqat tarbiyasida ham mo‘minning me’roji nazarda tutiladi. Bu yo‘lchilikda murshidlar Haq yo‘lchilarini payg‘ambar orqali Allohga bog‘lovchi bir robitadir. Shu bois “Lison ut-tayr”da bu vazifa yo‘lboshchi Hudhud zimmasiga yuklatiladi. Navoiy doston syujetida Yetti vodiy ta’rifini keltirishdan oldin bir qush tilidan “Qachon bu qatig‘ yo‘lni qat’ etamiz-u, qachon manzilga yetamiz” kabi savolni beradi. Rahnamo Hudhud bu savolga shunday javob beradi:

*Ollimizda yetti vodiya dur azim,
Har birida behadu andoza biym.
Lek har vodiya manzil behisob,
Kim hisobidin qilur tab’ ijtinob.
Yetti vodiya aslu manzillar furu’
Ayloli ul asl sharhig‘a shuru’.
Vodiyi avval — Talab vodiysidur,
Boshlag‘on ul yon sharaf hodiysidur.*

Ma’lum bo‘lmoqdaki, yetti vodiy tamkinga erishib, solikning ma’lum muddat dam olib ko‘chadigan bekatidir. Ammo u vodiy va bu vodiy orasida solik qancha tuyg‘ularni to‘yib, qancha hollarni yashaydi. Solikning bu yo‘lga kirishini, Alloh azza va jallaning ne’mati sharifi sifatida qabul qilishgan so‘fiylar Anfol surasining 17-oyatini xotirlashadi: “Bas, (ey musulmonlar), ularni sizlar o‘ldirmadingiz, balki Alloh o‘ldirdi. (Ey Muhammad, ularning yuziga qo‘lingizdagi bir siqim tuproqni) otgan paytingizda, siz otmadingiz, balki Alloh otdi, va (bu g‘alabani Alloh) O‘z tomonidan mo‘minlarga chiroyli in’om bo‘lsin, deb qildi. Albatta, Alloh eshitguvchi, bilguvchidir”. Demak, hidoyat bandalik muhabbati va Yaratgannning bandasini xotirlashidir. Bani bashar Odam a.s. avlodlari. Nafs tarbiyasida merosiy tuyg‘ularga tayaniladi. Odam a.s.ning Alloh taolaga ishq va vatanga sog‘inchi, umuman, hijron-u

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

huzunidan tavba tazarru dunyoga keldi. Bu Odam a.s.ning nafsiga qo‘ygan ilk talablaridan edi. Komil murshidlar ham ilk vodiyni talab deb nomlanadilar. Tasavvuf ta’limotida, nafs maqomlarining ochilishida talab eshigidan kiriladi. Avvalo, maqsudini to‘g‘ri anglagan solik matlubini talab qila boshlaydi. Navoiy “Talab vodiysining sifati” sarlavhasi ostida ushbu vodiya sayr aylagan tolibning holini bayon qiladi. Eng asosiysi, istak ranjidan zor ko‘ngil, hijron azobida afgor ruhga to‘g‘ri yo‘l ochiq-oydin, ichzillikda ko‘rsatiladi. Natijada, tariqatning o‘ziga xos usul-u arkoni ochib beriladi.

— *«Chun Talab vodiysig‘a qo‘ysang qadam,
Ollingg‘a har dam kelur yuz ming alam.
Istabon topmay duri noyobni,
Mundadur tark aylamak asbobni.
Molu mulku har nedur solikka band,
To‘rt takbiri fano urmoq baland.
Har nekim g‘ayri talabdur tashlamoq,
O‘zni maqsad manzilig‘a boshlamoq.*

“Lison ut-tayr” dostonidan o‘rin olgan vodiylar sharhiga bag‘ishlangan qismlardagi san‘atkorona ifodalar, sehrlil bayon baytma-bayt sharhlansa, shubhasiz, tariqatning nazariy asosi hosil bo‘ladi. Navoiy tavba vodiysida barcha sabablarni o‘rtadan ko‘tarishni, to‘rt takbiri fanoga erishishni ta’kidlaydi. Yaratganni ulug‘lab «Allohu akbar» iborasini aytish takbirdir. Foniylarning to‘rt takbiri, ya’ni to‘rt yo‘lni bosish lozimligiga urg‘u beradi. Bular shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqatdir. Demak, talabda Rafiqqa yetishda to‘siq bo‘layotgan barcha sabablar o‘rtadaan ko‘tariladi. Talab vodiysi tavsifidan so‘ng talab mohiyatini amaliy jihatdan yorituvchi hikoyat keltiriladi. Yusuf surat shahzoda ishqida zindonga tashlangan, shahzoda sakboni bo‘lgan ikki talabgorning holati bayon qilinadi.

*Dardmande ayladi bir kun savol,
Kim: — «Nedur sizga bu mehnat ichra hol?»
Bu dedi: «Mehnat degan qaysi bo‘lur,
Komu rohatdur mashaqqat ne bo‘lur,
Menki ishq ko‘nglum ichra to‘lg‘ali,
Rozi erdim ko‘yida it bo‘lg‘ali...»
Ul dedikim: — «Ishq etib ko‘nglumga zo‘r,
Rozi erdimkim maqomim bo‘lsa go‘r.
Garchi holo band aroven ustuvor,
Vaslidin ko‘nglum erur ummidvor».*

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Solik doimiy imtihonda bo‘ladi. Turli mashaqqatlar ila sinov maydoniga qayta-qayta tashlanaveradi. Faqat bu yo‘lda talabdan voz kechmaslik, umidni uzmaslik, sidq-u sadoqat muhimdir. Shu bois bu ikki sodiq talabgor ham shahzodaning xos mahramiga aylanadi. Vodiylar sifati va hikoyatlar bir-birini to‘ldiradi. O‘quvchida tiniq tasavvurni paydo qiladi. Asar so‘nggida har bir vodiy adosida munojotlarning kelishi bu maqomlar haqidagi bilimlarni yana-da mukammallashtiradi. Bu yo‘lda manzilga yetmoqlikning asosi to‘g‘ri talab ekanligi munojotdan ayon bo‘ladi. Navoiy asarlarida komillikning yo‘llarini: tariqi abror, tariqi ahyor, tariqi shutter sifatida turlicha ko‘rsatadi. “Lison ut-tayr” shutterlar yo‘lidir. Shuning uchun dostonidagi manzil-u makonlar tavsifini lisoni tayr orqali berish sirrini anglash kerak. Navoiy ham:

*Jannat-u kavsaru gar to‘biyu hur,
Istamak sensiz talabdindur qusur.
Jonu ko‘nglumni o‘zungga tolib et,
Dard ila ishqingga shavqum g‘olib et.
Ham talab zavqini vosil qil manga,
Ham tilab topmog‘ni hosil qil manga.
Mosivalloh xotirimdin salb qil,
Onda zikringni huzuri qalb qil, -*

deydi. Navoiy ushbu asarida o‘zi ham go‘yo ruhan parvoz etadi. Talab Allohning jamoli bo‘lishini uqtiradi. Tolib hush-u lazzatini his qila boshlaydi. Tasavvuf ahli “Darhaqiqat mo‘minlar najot topdilar (Mo‘minun: 23/1)” xushxabariga ko‘ra nafsning jidd-u jahd ila qutulmoqqa jazm etishi talab bo‘lib, nafsning musulmonlashuvi boshlanadi.

Irfoniy adabiyotda bosib o‘tilishi kerak bo‘lgan ikkinchi vodiy Ishqdir. Barcha mutasavvif shoirlar kabi Navoiy ham ishqni o‘t – otashga tamsil etadi. Ishqda parvonalik har nimadan ustun qo‘yiladi. Oshiqlik parvonadek ko‘ymoq, oshiqlik bulbuldek izhori dil aylamoq. Ishq vodiysi ta‘rifida boshdan-oxir olov haqida bahs etish bu vodiya solik o‘zlugidagi barcha qusurlarni yondirishiga, ishq pechagi chirmashib quritishiga ishoradir. Bu ishqning olovi bo‘lganligi uchungina yonish oshiqda farah va huzur baxsh etadi:

*Ishq barqi xonumonni kuydurur,
Xonumon yo‘qkim, jahonni kuydurur.
Tarki jon oshiqqa varzish onglag‘il,
Yor uchun o‘lmak kamin ish onglag‘il.*

Asma‘iy va ishqda jonbaxsh etgan oshiq haqidagi rivoyat keltiriladi. Ular orasida ishq mohiyati haqida yozishmalar ishq ta‘rif-tavsifinigina emas, oshiqning holini ham

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

aniq bo‘yoqlarda tasvirlaydi. Ilmda talabning qalb maqomi bilan, ishqning ruh maqomi hollari bilan hamohangligi ma‘lumdir. Bu yo‘lchilikdagi parvozda qushning bir qanoti ishqdir. Ammo Shayx Najmiddin Kubro: “Ma‘rifat va muhabbat qanotlari hech qachon teng kelmagay. Ma‘rifat qanoti doimo muhabbat qanotidan balanddir”, - deydi.

Ma‘naviy yo‘lchiligida uchinchi vodiy ma‘rifatdir. Ma‘rifat Allohni ism va fe‘llari ila tanishdir. Allohni tanigan kimsa qalbi poklanadi va unga ilhom beriladi. So‘fiylar bu holga “lavoyih”, “shohid”, “fath”, “ishorat” kabi nomlar berishgan. Ma‘rifat qalbga, sevgi ruhga, tajalli sirga tegishlidir. Tasavvufda ma‘rifat va ishq yo‘lchilikning asosidir. Zero, inson sevganini taniydi, taniganini sevadi. Ma‘rifat vodiysidagi orif tavhidi af‘ol yoki fanofil af‘ol martabasida bo‘ladi. “(Iblis) aytdi: «Parvardigorim, qasamki, endi meni yo‘ldan ozdirganing sababli, albatta, ularga (Odam bolalariga) yerdagi (barcha gunoh ishlarni) chiroyli ko‘rsatib qo‘yurman va albatta, ularning hammalarini yo‘ldan ozdirurman (Hijr: 15/39)” oyatida ogohlantirilganidek, nafs o‘zining g‘animlarini bir-bir taniydi. Shu ma‘noda, ma‘rifat mujodala demakdir. Ma‘rifatning kashfi ko‘ngilda bo‘ladi. Fotiha surasidagi yetti shart: hamd, jahd, xavf, rajo, tavakkul, ixlos, istiqomat sohibiga aylanadi orif. “Ma‘rifat vodiysining vasfi”dan so‘ng “Ko‘rlar va fil” hikoyati keltiriladi. U ma‘rifat vodiysi hamda oriflik maqomining mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Ruhiiy tarbiyada har bir tolibning fe‘l-atvori, ma‘rifat darajasi inobatga olinadi. Umumiy bir tizim bo‘lsa-da, tasavvuf xususiylik kasb etadigan tarbiya yo‘lidir. Bu yo‘lda pashsha-yu fil, Fir‘avn-u Muso, Dajjol-u Iso bor. Kimdir Lotni panoh etsa, kimdir “La ilaha illalloh” deydi. Ular har biri o‘zicha haq. Insonning zalolati va hidoyati, taraqqiyu tanazzuli ma‘rifatidadir. Ushbu vodiya kimdir adashib yo‘lni yo‘qotadi, kimdir halok bo‘ladi, kimdir manzilga yetadi. Ammo uzun va xatarli yo‘lni bir qadam qilish chorasi bor. Bu bor-u yo‘qdan voz kechish, tajrid-u tafrid aylashdir. Ushbu haqiqatni oldinroq manzilni qat‘ etgan yo‘l qarovuligina aniq ko‘rsata oladi:

Chun suluk ichra ko‘p erdi ixtilof,

Ko‘pragi durd erdi, lekin ozi sof.

Kim ravishda soft erdi mashrabi,

Bor edi ul tobe‘i shar‘i nabi,—

deya muallif ma‘rifat vodiysining ta‘rifini yakunlaydi. Yo‘l nihoyasiga yetib, xazinani qo‘lga kiritgan to‘g‘ri yo‘l egalari nabi shar‘ig‘a itoat qilganlardir. Demak, to‘g‘ri yo‘l dini islom, shariati Muhammadiyadir. Zikr ahli go‘zal kalima Tavhid – La ilaha illalloh, uning mukammalligi esa Muhammadur rasululloh – Muhammad uning rasuli iqrori bilan deyishadi. Shunday ekan fano vodiysiga yetish va baqobillohga yuz tutish – “Barchalaringiz Allohning arqoniga bog‘laningiz va bo‘linmangiz” oyati bilan

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Qur’oni karim va Hadisi sharifni hayot mezoniga aylantirish, ilohiy amrlarga buysunish, taqdiri azalga rizo bo‘lish va shukr etish. Mana shu yo‘l turli-tumanligi kabi haqiqatlar ma’rifat vodiysida anglashiladi. Bunga juda yaxshi misol tariqasida “Ko‘rlar va fil” voqeasi hikoya qilinadi: Naql qilishlaricha, bir guruh ko‘rlar musofirlik yoxud asirlik tufayli Hindistonga borib qolibdi. Bir zamonlar o‘tgach, taqdir taqazosi bilan ular o‘z yurtlariga qaytib kelishibdi. Bir kishi ulardan so‘rabdi: “Hindistonda fillarni ko‘rdinglarmi?” Ular: “Ha”, – deya javob berishibdi. “Ko‘rgan bo‘lsangiz dalil keltiring-chi”, – debdi o‘sha kishi. Ammo ular filni ko‘rmagan, hatto yaxshi so‘rab surishtirmagan ham edi. Har biri filning bir a’zosini paypaslab, u haqida o‘zicha tasavvur, bilim hosil qilgan edi, xolos. Shu sababli fil qo‘llarini ushlagan basir fil sutunga o‘xsharkan desa, qornini paypaslagan “yo‘q, u besutun” deydi. Xartumini ushlagan filni ajdahoga o‘xshatsa, tishlarini ushlagan biri “yo‘q fil ikkita suyak” ekan, deya ta’rif beradi. Quyrug‘idan xabar topgan kishi esa filni osilib turgan ilonga qiyos etadi. Filning boshini paypaslash nasib etgan kishi uni bir qoyaning tumshug‘i deya sharhlaydi. Nihoyat, filning quloqlarini paypaslagan kishi uni qimirlab turgan ikki yelpig‘ich deya ta’riflaydi. Ular ko‘rlik yuzasidan shu tariqa turli so‘zlar aytdilar. Garchi ularning barcha so‘zlari rost bo‘lsa ham ularning hammasi nuqsonli edi. Shu bilan birga bu ta’riflarda tartib ham yo‘q. Shuning uchun ham filbonlikda yetuk donishmand ustod, o‘zi hind bo‘lgan kishi fil haqida naql qilganlarni malomat qilmasdan shunday deydi: “Har bir odam fil haqida bilganlaricha xabar berishdi. Ular bir-birlariga zid fikrlarni aytgan bo‘lsalar ham kechirarlidir. Zero, ularning har biri bilganicha so‘zladi, biroq birortasi filni ko‘rmagan edi. Lekin ular aytgan sifatlarning bari jamlansa, bir ma’rifat hosil bo‘lib, ulardan fil haqida muayyan tasavvur dunyoga keladi. Komil ko‘ruvchi zot buni aniq bilgani uchun, hech ikkilanmasdan, ko‘rlarning barcha so‘zlarini chin deya tasdiqlaydi. Mazkur hikoyat orifona mushohada ila tahlil va talqin qilinsa, tariqatning ma’rifat bosqichi haqidagi tasavvurlar tiniqlashadi. Hikoyatda e’tibor berish zarur bo‘lgan jihatlar: ko‘rlar, fil, filbon donishmand kabi laduniy timsollar va joyning Hindiston deya tanlanishi. Ko‘plab talqinlarda ta’kidlanganidek, hikoyatda Hindiston Haq dargohini tamsil etgan. U yerga yo‘l olgan ko‘rlar Haq irfoniga talabgor yo‘lchilardir. Filbon esa komil murshid, fil haqidagi ma’rifatdan xabardor orifibilloh. Shu bois u ko‘rlarning holini anglaydi va ularni ayblamasdan har birining so‘zini rost deydi. Zero, nafs tarbiyasida qanchalar ma’rifatga erishib, solik yuksak martabalarga ko‘tarilsa ham Alloh azza va jallaning biror ism, fe’l va sifatlari tajallisini anglab yetadi, xolos. Demak, dahri dunda musofir inson Haqni, ma’rifat nuri ila ko‘ruvchi basirlar filni o‘z ilm-u irfoniga yarasha

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

tasavvur etadilar. Biroq Allohning mutlaq zotiga erishish baribir imkonsizdir. Shunga qaramay bu sifatlar birlashtirilsa, Zot haqidagi tasavvur mukammallashadi:

Lek jam’ o‘lg‘onda bu barcha sifat,

Pilg‘a hosildur uldam ma‘rifat.

Sayri sulukda bosib o‘tilishi shart bo‘lgan ma‘rifat vodiysidan murod maqsad ham ana shudir.

To‘rtinchi vodiya Istig‘no deb ataladi. Istig‘no g‘ani asosidan olingan bo‘lib boy bo‘lmoqdir. Ammo bu badavlatlik Allohdan boshqasiga muhtoj bo‘lmaslik. “Zero, Alloh barcha odamlardan behojatdir (Ankabut: 28/6)” oyatiga asosan, Al-G‘aniy Allohdir. Barcha mulklar Yaratuvchisi va sohibigagina muhtojliklik martabasiga erishish Istig‘nodir. Uning 3 turi bordir: barcha sabablarni qalbidan olib tashlagan solikning ko‘ngil g‘inosi, faqat Parvardigorning hukmlariga rozi bo‘lishni o‘ylaydigan nafs g‘inosi. Bunda qalb barcha riyokorlik, yolg‘ondan poklanadi. Va oxirgisi esa so‘fiyning Haq taolo bilangina zanginlik topishidir. Buni ham uch darajaga ajratishgan. Birinchisi – Haq taolo o‘zini zikr etganini mushohada etish. Ya‘ni Alloh azza va jallaning azalda o‘zini bilib yaratganini mushohada etgan solik abadiyatga qadar ham Allohning unutmasligini idrok etadi. Ikkinchisi – Allohning har narsaning avvali ekanini anglash. Solik bunda taqdirini yozuvchi, barcha rizqlarni ato etuvchi, butun ehtiyojlarni qondiruvchi Alloh ekanini idrok etadi. Uchinchisi esa so‘fiyning Allohning ismlarida fano bo‘lgach, uning zotida fanolikka erishishidir. Shu tariqa baqobillohga yuzlanadi. Istig‘no vodiysidan o‘tish juda mushkul. Ammo Navoiy nazdida, solik bu vodiyni rizo maqomi bilan bosib o‘tadi. Shoir fikr-mulohazalarining dalili uchun Hazrati Ibrohimning Namrud tomonidan olovga otilishi rivoyatini keltiradi. Zotan, ushbu holida ham “Hasbunallohu va ni‘mal vakilu” (U (Alloh taolo) naqadar yaxshi vakildir), deya omon qolgan Ibrohim (a.s.)ning rutbasi istig‘no vodiysining sir-sinoatini to‘la ochib beradi:

Oytqilkim ehtiyojning negadur?

Lutфу ehsondin mijozing negadur?

Neki sen dersen muhayyo ayloli,

Ulcha koming oshkoro ayloli?»

Dedi ulkim: — «O‘t manga ro‘zi qilur,

Ehtiyojim ne ekonni ul bilur.

Yo‘q sanga xud ehtiyojim bu nafas,

Toki zohir aylagaymen multamas».

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Istig‘noda Haq yo‘lchisi Al-G‘aniy ismining tajallisi ila Haq tolongi rangi ila ranglanadi. Ahli botin sayrdan hayratga to‘ladi va bu vodiyni Hayrat deb ataydi. Solik Xoliq va Uning yaratilari bo‘lmish maxluqni birday ko‘radi.

Shariat aytadir o‘ldir ilonni,

Tariqat aytadur og‘ritma jonni,-

kabi misralar so‘fiylarning mana shu hollari izhorida yozilgan. Inson olami sug‘rodan Olami Kubroni tamsil eta boshlaydi. Istig‘no vodiysi insoniy olamda sidrat ul-muntahoni ifoda etadi. Allohning fe‘l va sifatleri tavidiga erishgan solik bu maqom ta’sirida “Anal Haq” shathini zikr eta boshlashi mumkin. Tasavvuf arboblarning qariyb barchasi bu mavzuga maxsus to‘xtalishgan. Jumladan, Najmiddin Doya ham “Solik bu yo‘lda ba’zi ruhoniyl maqomlarga erishadiki, bashariyl sifatidan, suv va tuproq libosidan chiqadi, mujarrat holga keladi. Haq sifatleri zuhurining nurlari unga yetishadilar. Butun ruhoniyl sifat va nurlar solikka tajalli etadi. Bu maqomda ko‘ngil oynasi soflashganligi va ruh tajallisining aksini qabul etadigan holga kelganligi uchun o‘ziga “Men Haqman” va “Na qadar shonliman” zavqini topadi. Shunda “Kamolotga erishdim” degan xayol va g‘ururni paydo qiladi. Bu holda aqlining quvvati, vahmi va tushunchasi hech kim anbiyo va avliyodan ustun bo‘lolmasligini idrok qilolmay qoladi. Bunday bir tahlika chog‘ida agar Haq lutfining tasarrufi qo‘lidan tutmasa, imonidan ajralish xavfi bor. Bu maqomda hush-u va ittihad ofati ham kutiladi”, - deydi. “Sizlar qayerda bo‘lsangizlar, U sizlar bilan birgadir. Alloh qilayotgan amallaringizni ko‘rib turguvchidir (Hadid: 57/4)” kabi oyatlar solikka yordam beradi. Bu yo‘llarni tanigan, oldin ko‘rgan, bosib o‘tgan pirigina to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatib yo‘lning davomiyligini ta’minlaydi. Navoiyl keyingi vodiyl ta’rifini shunday boshlaydi:

«Vodiyi Tavhid ondin so‘ngra bil,

Fard o‘lub tajrid ondin so‘ngra bil.

Chun bu vodiyl sori sayring qo‘ydi gom.

Fardu yaktolig‘ sanga bo‘ldi maqom.

Borchag‘a komu havo tajrid o‘lur,

Borchag‘a lahnu navo tafrid o‘lur.

Tavhid – yakka, yagonalik, birlikdir. Darhaqiqat, “Alloh, farishtalar va ilm ahllari — adolat bilan hukm qilguvchi yolg‘iz Allohdan o‘zga hech qanday Tangri yo‘q, faqat Uning o‘zi borligiga guvohlik berdilar. Hech qanday Tangri yo‘q, faqat Uning o‘zi bor. U qudratli, hikmat egasidir (Imron: 33/18). Oyating sirri ko‘ngillarda oshkor bo‘ladi. Alal oqibat solik bu vodiyl senlik va menlikdan ozod bo‘ladi. Ikkilik yo‘qolib faqat birlik qoladi:

Bir bo‘lu, bir ko‘ru, bir de, bir tila,

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

*Mayl qilma munda ikkilik bila.
Ikkilik bu yo‘lda ahvolliqdurur,
Sirri vahdatdin mu‘attalliqdurur.*

Bu vodiyan so‘ng “Anal-Haq” zikri ila sir oshkor etgan Mansur Halloj haqida hikoyat keltirilishi bejizga emas. Barcha mavjudot Undadir, Undandir va U bilan tirikdir. Bunda zarra va oftob, tomchi va ummon birlashadi. Ruh tarbiyasida, Ishq yo‘lchiligida “G‘arqi vahdoniyat”dan hayrat dengiziga cho‘mmagan Muhayyir solik yo‘qdir. Maqomi tavhidda inson o‘z holiga muhayyir. Axir soyirun nos – inson uchun ahd-u paymon aylagan “Alast bazmi”ni eslash va unga qaytish sog‘inchidan ham ortiq hayrat-u hayronlik yo‘q. Nafs tarbiyasida jidd-u jahd aylab, O‘zligini unutgan – nafs-u havoni yenggan vohid solik hayrat maqomiga ko‘tariladi. Dostonning asosiy qahramoni, ya’ni muallif ham Robbul olamin – olamlar Murabbiyidan tavhid maqomiga erishishni istab yolvoradi:

*Har kishikim qismi tavhid aylading,
Boisi tajridu tafrid aylading.
Kimki o‘zluqdin chiqording oni chust,
Aylading ollingda tavhiddin durust.
Menu o‘zluq shirkatin mendin itur,
Mahz tavhiding sari, yo Rab, yetur.
Menda, yo Rab, qo‘yma menlikdin nishon,
O‘zlugungda mahv qil domonkashon.*

Demak, tavhid sababni oradan ko‘tarish, har narsa Allohdan deb bilish va eng asosiysi, bashariy o‘zligidan tom ozod bo‘lishdir. Mana shunday ma‘nan qayta tug‘ilish bosqichini ko‘rsatishda dostonidagi “Mahmud va Ayozi” hikoyati alohida e‘tiborga molik. Vohid bilan muhayyir (tavhid va hayrat), deyarli, farqlanmaydi. Yor bilan uchrashish tavhid, uchrashish paytidan keyingisi esa hayratdir. Allohning qudrati qarshisida qolgan solik hayratga cho‘madi. Ba’zi so‘fiylar hayratni so‘nggi marhala deydi. Bu vodi ham o‘ta xatarlidir. Solik va Haqni bir-biridan ajratib ko‘rsatuvchi yo‘lboshchiga ehtiyoj bo‘ladi. Solikda na jannat orzusi, na jahannam qo‘rquvi, na borlik g‘ururi, na yo‘qlik tahlikasi bor. Unda faqat sayri jamol ishtiyoqi, Yaratganning rizoligi qoladi. Hayrat tillarni sukut ettiradi, solik o‘z holining bayonini ham qila olmaydi. Alloh taologa makon va zamon nisbat etilmagani sababli solik uchun ham makon va zamon o‘rtadan ko‘tariladi. So‘fiy ham ibnul vaqt, ham abul vaqtdir. Najmiddin Kubro hazratlari: “So‘fiy ibnul vaqt, ya’ni vaqtning o‘g‘li. U bilan barobar yurar. U o‘tmishga ham, istiqbolga ham nazar tashlamas. Chunki uning moziyga yoki istiqbolga boqmog‘i o‘tmish yoxud kelajakni o‘ylab ayni ondagi vaqtini behuda

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

ketkazmog‘i demakdir, buning takrori esa ko‘p vaqtni zoye‘ etar. Sog‘lom muroqabaning sharti ham muhofazai vaqtdir”, - degan edi.

Fano so‘nggi vodiidir. Ammo ko‘p irfon egalari kabi Navoiy ham bu vodiyni Faqr-u fano deb ataydi:

*Borchadin so‘ng vodiysi Faqru fano,
O‘tmas ondin sayr ila solik yano.
Qat‘ o‘lur munda suluk ahlig‘a gom,
Ish bo‘lur o‘zga qilig‘ birla tamom.
Lek manzildin xabar bermas birav,
Kim bu yo‘ldin yonmadi bir rohrav.
Bu yetti vodiylar dog‘i ijmol erur,
Lek tafsilida ko‘p ishkol erur».*

Haq oshig‘i Yunus Emro “Bir men bordir menda, mening ichimda” degan edi. Solikning jangi ichidagi minglab “men”lar bilan bo‘ladi. Va jihodi akbar natijasida qaqnusbacha – ma‘naviy farzand – Men dunyoga keladi. Allohning zot, sifat, ismlari tajalli etgan insoni komil Simurg‘ga erishiladi. Kubro hazratlari fano maqomini shunday anglatadi: “Sayyor avvallari sababni, so‘ngra esa musabbibni mushohada etar. Vaqt o‘tishi bilan sabab-u musabbibni ayni onda mushohada etgudek bir tarzda ular bilan aloqa bog‘lab, ulfatchilik qilar. So‘ngra esa foniyydan kechib boqiyini tanlar va shundan keyin faqat musabbibni ko‘ra boshlar. Bir guruh shayxlar (q.s.)ning “Hamma narsadan so‘ng Allohni ko‘rdim, keyin esa Uni hamma narsa ila birga ko‘rdim. Undan ham keyin hamma narsadan avval Uni ko‘rdim”, degan so‘zlarining ma‘nosi ham xuddi ana shudir. Bu Alloh tavhidida foniyy va zikrida istig‘roq holining sharofatidan erur”. Atvori sab‘aning alohida ta‘rifiga bag‘ishlangan asarlarda ko‘rinadiki, tavhid vodiysida bir bor foniyylikka erishgan solik hayratdan o‘ziga keladi hamda faqr-u fano vodiysida tamoman o‘zlikdan kechib baqobillohga yuz tutadi. Nafs, ko‘ngil, aql, jon barchasi tark etilganda faqr-u fanoga erishiladi. Yaratiqlarning bari mahv o‘lib, yolg‘iz Yaratuvchi qoladi.

*Kim qilib Simurg‘ o‘ttuz qush havas,
O‘zlarin ko‘rdilar ul si murg‘u bas...
Munda zohir bo‘ldi sirri «man araf»,
Kim ko‘rubtur gavhar o‘lmog‘lig‘ sadaf.
Bordur inson zotida oncha sharaf,
Kim yamon axloqin etsa bartaraf.*

Insonning sharifligi odob-u axloqi bilan. Junayd Bag‘dodiy: “Tasavvuf xulqdir. Kimki sendan xulqda ustun bo‘lsa, tasavvufda ustundir”, – degan edi. Bu ustunlik

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

axloqi Muhammadiya bilan xulqlanishdir. Yetti vodiy so‘nggida solik “Men go‘zal xulq ustida yaratildim” degan Rasulullohga vorislikka erishadi. Ammo bu vodiylarda riyozat chekish, mashaqqat ila bosib o‘tish erlar ishidir.

*Barchasi fahm ettikim bu mushkil ish,
Ul jamoat loyiqi ermas emish.
O‘zlaridin barcha navmid o‘ldilar,
Mubtaloi huzni jovid o‘ldilar.
O‘yla topti bo‘yla muhlik so‘z vujud,
Kim nihodidin borining chiqti dud.
Balki chun bu ishga voqif bo‘ldilar,
Vahmdin ul dam ko‘pi xud o‘ldilar.*

Vodiylar ta‘rifini eshitgan ba‘zi qushlar qo‘rquvdan jon taslim etadilar. Zero, bu qatig‘ va uzun yo‘ldir. Navoiy bu zahmatli yo‘lchilikni to‘laqonli ko‘rsatib bera olgan. Yetti vodiy sifati vasfidan keyin – 10 (6 vodiy sifati ta‘rifidan keyin 1 tadan, 7-vodiy sifati ta‘rifidan keyin 4 ta) hikoyat (150-, 152-, 154-, 156-, 158-, 160-, 162-, 163-, 164-, 165-boblar) keltiriladi. Yetti vodiy adosi munojotidan keyin ham 7 tamsil (175-, 177-, 179-, 181-, 183-, 185-, 187-boblar) keltiriladi.

Xullas, Alloh bir mo‘min qulini valodat ahliga qo‘shmoq istasa, u qulining ko‘ngliga Irodat sifati ila tajalli etadi. U qul esa talabi Haq dardiga tushadi. Va darajama-daraja unsiyat hosil qiladi. Talab vodiysida – Tolib, Ishq vodiysida – Oshiq, Ma‘rifat vodiysida – Orif, Istig‘no vodiysida – G‘aniy, Tavhid vodiysida – Vohid, Hayrat vodiysida – muhayyir, nihoyat, Faqr-u fano vodiysida – Foniyya aylanadi. Birinchi manzilda haqiqiy Matlub tanlanadi. Vujud bu manzilda riyozatga bel bog‘laydi. Va Ikkinchi bekatda nafs poklanib, ko‘ngil zavqqa to‘ladi. Va bu manzil solik uchun eng xush manzillardan bo‘lib, nafs shu yerda qolishni ixtiyor etadi. Ammo manzil uzoq, yo‘l qatig‘dir. Solik ilm yordamida ildamlashi lozim. Islom ma‘rifati qalblarga inib, “aql” bu manzilda qoladi. To‘rtinchi manzilda go‘zal axloq sohibiga aylanib, zikrulloh bilan mashg‘ul bo‘ladi, tavakkul maqomi egasiga aylanadi. Bu ko‘ngil maqomidir, ko‘ngil shu manzilda qoladi. Beshinchi manzilda orif valilar bo‘ladi. Ular basirati ochiq, voqifi asrorlardir. Bashariy sifatlar zaiflashib, malokoniylik kuchayadi. Tayyi makon va tayyi zamonga erishiladi. “Jon” ushbu manzilda qoladi. Ilohiy ummonga g‘arq bo‘lish oltinchi maqomdir. Ularga lutf va qahr tafovuti yo‘q. Vujud, nafs, aql, ko‘ngil va jon tark etilgach, ularning yo‘qligi tufayli oqizlangan solik Haqning rahmati bo‘lmish inoyat, hidoyat, tavfiq, aqli kull orqali, shuningdek, ma‘shuqa ishq va jamol umidi bilan visolga erishadi. Demak, avvalo, talabda Do‘st tanlanadi, nafi ammora nafi marziyaga almashadi, aqli maosh aqli

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

kullga, jon esa qudsiy ruhga aylanadi. Allohning fayz-u rahmati Haq erini yo‘l so‘nggiga olib boradi. Shayx Abdulkarim Qushayriy ta’kidlaganidek, barcha istaklardan forig‘ bo‘lgan foniy yo‘lchi Allohning irodasi bilan boqiy bo‘ladi. Dostonda bu hol va maqomlar aniq, ravshan ko‘rsatilgan. Navoiy “Lison ut-tayr” asari bilan insonlarga “Alast bazmi”ni eslatadi, ahdga vafo etishga da’vat etadi. Tavba-yu zikrulloh ila qurbat, riyozat eshigini taqqillatishga jur’at, yetti vodiyni bosib o‘tishga ishq, irfon va jasorat paydo qiladi.